

Osvrti, prikazi, recenzije

Prikaz

Međunarodni znanstveni skup: Kultura sjećanja – povijesni lomovi i prevladavanje prošlosti

Banjaluka, 25.–26. studenoga 2006.

Znanstveni skup naslovljen *Kultura sjećanja – povijesni lomovi i prevladavanje prošlosti* održan je u Banjaluci 25. i 26. studenoga 2006. u organizaciji zaklade Friedrich Ebert. Posrijedi je trogodišnji projekt u kojem sudjeluju znanstvenici iz Zagreba, Beograda i Sarajeva. Voditelji projekta su dr. Tihomir Čipek za Zagreb, dr. Olivera Milosavljević za Beograd i dr. Sulejman Bosto za Sarajevo. Projektom se nastoje što više ravijetliti nacionalni stereotipi kroz politiku/politike povijesti kao i, dosad, vrlo slabo istraženu oblast teorije sjećanja izraženu kroz, osim ostalog, politiku sjećanja i kulturu sjećanja. Također se nastoji istražiti utjecaj povijesnih ‘lomova’ u politikama nacionalnoga identiteta i propitati koji elementi povijesnoga sjećanja čine prepreku, a koji potiču i omogućuju izgradnju stabilne demokracije, jer bez prevladavanja prošlosti nije moguća demokratska budućnost. Građansko povjerenje kao osnovna pretpostavka utemeljenja stabilnoga demokratskog poretka pod utjecajem je elemenata povijesnoga sjećanja prenesenih u političku kulturu, stoga bi se interdisciplinarnim pristupom uočilo koji se sadržaji povijesnoga sjećanja prenose unutar nacije i tako utječu na političku kulturu i procese modernizacije.

Komparativnom analizom nastojalo bi se pokazati kako slom imperija i nastanak novih država i političkih poredaka utječe na političku kulturu svih triju nacija (počevši od 1918. godine kao ključne

prijelomne godine u dvadesetom stoljeću, preko 1941. godine, 1945. godine pa do devedesetih godina 20. stoljeća). Na kraju bi se predložile osnovne smjernice za prevladavanje prošlosti i oblikovanje demokratske političke kulture koja će poticati međugrađansko i međunarodno povjerenje građana u državne institucije.

U ime zaklade Friedrich Ebert skup je otvorio njezin direktor za Bosnu i Hercegovinu Michael Weichert koji je upozorio da je kritička ocjena još nezaključenih procesa tradicionalnih i kulturnih uvjeta bitna za razvoj društva. Kao važan cilj istaknuo je izgradnju tržišne i demokratske države u Bosni i Hercegovini uz pomoć programa međunarodne zajednice. Osnovni je cilj ove konferencije provođenje objektivne analize odnosa između prošlosti i budućnosti, u svrhu pronalaženja preporuka za prevladavanje konfliktnih stanja u regiji. Ključ nije samo u povijesti, ali je ona bitan uvjet za razrješenje sadašnje krize. Povodom toga gospodin Weichert je rekao: “Međunarodno društvo ima moć faktičnosti putem koje dolazi do promjene.”

Iako su na ovom skupu referate izložili brojni znanstvenici sa Sveučilišta u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu i Splitu, u ovom ćemo prikazu istaknuti samo neke.

Dr. Tihomir Čipek (Sveučilište u Zagrebu) u referatu *Politike povijesti i svladavanje prošlosti* (Koliko prošlosti može podnijeti sadašnjost?) objašnjava dva pojma: kulturu sjećanja i politike povijesti, koje se mogu izraziti kao stalno prisjećanje povijesti i razvijanje građanskoga povjerenja. Spoznavanjem događaja i uzroka te njihovim svladavanjem otvara se perspektiva za budućnost. Kultura sjećanja podrazumijeva kulturnu obvezu onoga što mora ostati u sjećanju nacije. Prošlost sama nastaje kad uspostavimo odnos prema njoj, a čovjek iz dimenzije vremena ne može pobjeći uz povijesne

lomove kao stalne odrednice identiteta. Teza koja uspostavlja politike povijesti, a koju i sam autor zastupa, jest da je povijest stvar politike, odnosno služi borbi u političkom polju. Postoji nedvojbeno veza između povijesne kulture i politike nacionalnoga identiteta koji se formira interakcijom unutar različitih politika (politika povijesti, religijskih, jezičnih, te politika prema nacionalnim manjinama), a na koje djeluje povijesna kultura. Vrijedi i obratno, da politika nacionalnoga identiteta djeluje na povijesnu kulturu. Stoga su važne u nužnom procesu svladavanja totalitarnoga naslijeđa prošlosti i formiranja građanskoga povjerenja, kao temeljnih pretpostavki konsolidacije i razvoja suvremene demokracije. Politike povijesti, zaključuje autor, stoga služe da se legitimira djelovanje u sadašnjosti i da se antitadira prošlost.

Dr. Olivera Milosavljević (Sveučilište u Beogradu), pokazuje u izlaganju *Metodološke pretpostavke istraživanja nacionalnih stereotipa: primjer 1918. godine, "oslobodioci" i "porazeni"* na koji način politika identiteta nužno sadržava uopćavanja, odnosno stereotipe koji se pokazuju u relaciji "prošloga" i "želenoga" identiteta. U takvom se okruženju pojavljuje diskontinuitet povijesti i tradicije. Povijesni stereotipi politički se potvrđuju, kulturni identitet se pretvara u politički ili nepostojeći građanski identitet i traži legitimaciju sadašnjosti. Teško je dokazati da su narodi 1918. godine imali jasnu svijest o granicama, tj. razlikama među državama, ali su istodobno pokazali da uviđaju pojedinačne, zasebne vrijednosti. Putem dinamične politike identiteta stvaraju se novi identiteti i pokušava se dokazati da su isti konstante. Taj proces dokazuje se u namjeri koja ne vidi obvezivanje u suvremenoj političkoj povijesti. Stereotipne slike temeljene su na činjenicama davne ideološke vizure, a iz tradicije se bira ono što utemeljuje današnje potrebe. Godina 1918. skratila je povijest i poništila autentičnost, drugim riječima, nacija kao etnos nije bila centar povijesti. Povijesna istina jugoslavenske drame utemeljena je na zabludi oslobo-

ditelja, oslobođenih, pobjednika i pobijedenih. Imamo posla s iracionalnim mitološkim predstavama, a koje na taj način vrše individualizaciju kolektiviteta, pa je zbog toga, kaže autorica "izlazak iz takve zajednice za Srbe morao biti naplaćen."

Teorije sjećanja, motivi, pretpostavke, kontekst naslov je izlaganja što ga je održao dr. Sulejman Bosto (Sveučilište u Sarajevu). Kako opravdati potrebu da se bavimo kulturom sjećanja? Naša očekivanja o budućnosti artikuliraju se iz naših neutralnih sklopova, u iskustvenoj sferi koju tumačimo. Unaprijed smo konstituirani poviješću koja nas zanima, iako pokraj nas izumire naraštaj svjedoka nad najtežim zločinima prošlosti, tvrdi autor. Raspadom starih poredaka nastao je konfuzan prostor, odnosno vakuum koji je trebalo popuniti novim tipom razmatranja. To je tranzicijski vakuum u kojem je riječ o temeljnim transformacijama ekonomije i političkog sustava gdje forma jest, ali sadržaj nije zadovoljen. Stanovništvo, narod, društvo i elita postali su akterima u brisanom prostoru. Da bi se ispunila praznina, pojavljuju se odnosi moći, odnosno koristi se prinuda. Kompleks opterećenja prošlošću nadvladava se mehanizmima pamćenja i potiskivanja pa se zato onda pojavljuje vrijednosni i simbolički deficit, odnosno raskol bitka i trebanja u pojedincu. Kolektivna svijest je pritisak da se gubitci kompenziraju kroz prinudu. Forme sjećanja izražavaju se u političkoj kulturi, kulturnoj integraciji, medijima, psihoanalizi, a u 21. stoljeću putem prava entiteta i etnosa.

U izlaganju *Socijalno povjerenje u postkomunističkim državama* mr. Berto Šalaj tematizira koncept socijalnoga povjerenja. Smatrajući kako je taj koncept zanemaren u dosadašnjim politološkim istraživanjima u Hrvatskoj, autor ga želi prikazati znanstvenoj i strukovnoj politološkoj javnosti i tako stvoriti podlogu za njegovo buduće korištenje. Usto, korištenjem sekundarne analize podataka, autor prikazuje stanje socijalnoga povjerenja u Hrvatskoj. Šalaj najprije kontekstualizira koncept socijalnoga po-

vjerenja s obzirom na dominantne istraživačke pristupe u političkoj znanosti, potom upućuje na specifičnosti socijalnoga povjerenja u odnosu na druge tipove povjerenja, a potom daje pregled najvažnijih radova o važnosti i funkcijama socijalnoga povjerenja. U posljednjem dijelu rada provedena je analiza razina socijalnoga povjerenja koja pokazuje da je Hrvatska društvo s izrazito niskim razinama socijalnoga povjerenja što, prema autorovu mišljenju, može biti smetnja daljnjemu političkom i ekonomskom razvoju.

Prvi svjetski rat značio je slom vjere u umni napredak europskoga ljudstva vođenoga idealima prosvjetiteljstva, znanosti i ekonomskoga prosperiteta. Raspravu o idejno-povijesnoj ulozi kontroverzije o značenju pojmova kulture i civilizacije, a u okviru Prvoga svjetskog rata autor je prikazao na primjeru stajališta sociologa Georga Simmela i književnika Thomasa Manna. Suprotstavljene duhovne ideje Njemačke i Francuske predstavlja u svjetlu kraja zajedničke europske znanstvene kulture, odnosno kao civilizacijsko-kulturni potres nepreglednih dimenzija. Tijekom Prvoga svjetskog rata došlo je do opće konfrontacije europskih akademskih elita, ponajprije njemačke, francuske i engleske, oko tumačenja uzroka i načina vođenja samoga rata, odnosno, posrijedi je bio veliki europski, tzv. “duhovni rat”, a vođen je s dotad neviđenom žestinom. Iz toga sveopćeg loma nastaje jedna nova perspektiva iskustva vremena. Kako se uopće može promišljati to novo iskustvo svjetskoga rata čija je posljedica prekretnica u shvaćanju čovjeka kao i njegova odnošenja prema konstitutivnim dimenzijama vremena, naime, prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, pitanja su na temelju kojih dr. Goran Gretić (Sveučilište u Zagrebu) u radu *Veliki rat* u liku sukoba kulture i civilizacije daje ocjenu europske civilizacije.

Rad dr. Josipa Vrandečića (Sveučilište u Splitu) daje presjek političkoga i nacionalnoga razvoja dubrovačke gra-

đanske obitelji Vojnović: Konstantina (1832.-1903.), pravnika i političara, i njegova dva sina: književnika Ive (1857.-1929.) te diplomata i povjesničara Luje (1864.-1951.). Kroz njihovu političku djelatnost, memoarske zapise i književnu produkciju prate se povijesne razdjelnice, pri čemu se osobit naglasak stavlja na slom Monarhije i stvaranje Kraljevine SHS. Naglašava se stajalište prema novoj političkoj stvarnosti, njihov doživljaj sloma Monarhije i doprinos u stvaranju nove države.

Dr. Olga Manojlović-Pintar (Sveučilište u Beogradu) u referatu *Milutin i srpske vojvode. Tradicije Prvog svjetskog rata: od simbola sanjanog jugoslovenstva do simbola iznevjerenog srpstva* objašnjava kako su nacionalni srpski tekstovi i umjetničke predstave utjecali na izgradnju i obnovu “sjećanja”. Konkretno, riječ je o poznatij “Knjizi o Milutinu” koja prožima povijest 20. stoljeća. Prikaz je to osakaćene Srbije u zatvoru i obraćanje javnosti kao djeci koja moraju odbaciti iluzije. Prema autorici, tijelo je postalo alegorija nacije, te je patnja individualnoga tijela značila društvenu patnju, ali i blistavu pobjedu. Tako se stvarala kolektivna identifikacija koja je kroz takvo poimanje kontinuirane represije, prema autoričinu mišljenju, omogućila ratove devedesetih godina 20. stoljeća. Put kojim se srpski narod odnosio prema prošlosti dio je mitske strukture i naracije. Također, javna je kultura postala ideološkom osnovom pojedinca u Srbiji, dok je, suprotno tomu, najveći dio hrvatske javnosti odustao od ideja hrvatskog imperija, zaključuje autorica.

I za kraj, zanimljivo je spomenuti i izlaganje dr. Nebojše Petrovića (Sveučilište u Beogradu) naslovljeno *Ima li izlaza iz začaranog kruga? Perspektive postkonfliktne modernizacije*. Autor polazi od teze da je zajedničko sjećanje karakteristično za nacije i da ga može dijeliti većina članova. Ipak, takva sjećanja nemaju jednako mjesto u svijesti građana u svakodnevnom životu. Dominantna kolektivna sjećanja određena su isku-

stvom, a do njih se dolazi pregovaranjem ili bezuvjetnim prihvaćanjem. Učvršćivanje socijalnoga identiteta kao samoobnavljanja postojeće političke kulture vodi do delegitimacije neprijatelja, što je i svrha grupe koja se osjeća kao žrtva. Konfliktni model vrijednosti u takvom društvu pogoduje manipuliranju u tom smislu da su ljudi usmjereni na iščekivanje novih negativnih događaja, puni nepovjerenja. Nalaze se u začaranom krugu u kojem vlada konformizam, zaključuje autor.

Zaključna razmatranja međunarodnoga znanstvenog skupa *Kultura sjećanja – povijesni lomovi i prevladavanje prošlosti* novim su pogledima usmjerena na probleme razlika identiteta kao pojma i sadržaja prijelomnih godina. Nadajmo se da će ovakva nastojanja biti samo jedna u nizu i da će ostvariti očekivanja sudionika za nastavkom daljnje međusobne i šire međunarodne suradnje. Radovi svih sudionika uskoro će biti dostupni široj javnosti.

Ivana Milan

Prikaz

Claude-Jean Bertrand

Deontologija medija (*La déontologie des médias*)

ICEJ i Sveučilišna knjižara, Zagreb, 2007., 120 str.

Novinari ujedinjeni u profesiju koja integrira zajedničke vrijednosti, informirana i kritički osviještena javnost koja poklanja svoje povjerenje medijima i u tom smislu pruža im potporu u borbi s tržištem i državom – ideali su kojima Claude-Jean Bertrand privlači pozornost čitatelja u knjizi *Deontologija medija*.

Deontologija medija, iako je original objavljen prije deset godina, prvo je djelo Claude-Jean Bertranda, profesora emeritusa sa Sorbone, prevedeno na hrvatski jezik i objavljeno u biblioteci JETiC¹. Autor je napisao i uredio niz knjiga posvećenih američkoj civilizaciji i medijima, a u posljednje vrijeme i medijskoj etici. Njegovi su članci prevedeni na više od petnaest jezika.

Deontologiju medija autor definira kao skup načela i pravila što ih uspostavlja struka. Ona je sredstvo kojim se osigurava kvalitetna usluga medija i najdjelotvornije odgovara na potrebe različitih skupina unutar populacije. Ne možemo ju svrstati ni u domenu prava ni u domenu morala u užem smislu. Osnovna pretpostavka deontologije medija je demokracija koja pretpostavlja postojanje slobode izražavanja, prosperitet medija, kvalitetne i obrazovane novinare ujedinjene u zajedničkoj profesiji.

Bertrand uočava da su novinari postali opsjednutima pravima, ali su nezainteresirani za dužnosti, na umu im je profit, a ne dobra usluga. Iako je novinarska etika bila zanimljiva samo u situacijama kad su pogreške medijskih djelatnika izazivale nezadovoljstvo javnosti, danas u razvijenim zemljama možemo pronaći barem jedan kodeks koji se odnosi na medijsku etiku.

Knjiga na sažet način nudi sustavan prikaz deontologije novinarske struke kroz tri tematska poglavlja: *Osnovni podaci* (15.-37.), *Deontologija* (41.-78.) i *Praksa* (81.-106.)

Koji su faktori omogućili aktualizaciju deontologije danas? Bertrand u uvodu navodi šest značajnih varijabli: viša razina obrazovanja ne samo javnosti nego i novinara, briga za kvalitetu finalnoga

¹ JETiC – *Journalism Education in Croatia* predstavlja dio trogodišnjeg programa TEMPUS namijenjenoga jačanju institucije Međunarodnoga centra za obrazovanje novinara (ICEJ).

proizvoda, tehnologija, interes, komercijalizacija medija te konačno raspad SS-SR-a.

U prvom poglavlju autor razjašnjava osnovne pojmove kao što su medijski režimi, funkcije i tipovi medija, odnos medija i tržišta, te naglašava bitnu razliku između morala, deontologije i “kontrolne kvalitete”. Razumijevanje i razlikovanje ovih pojmova nužno je da bi se izbjegle nepotrebne terminološke zabune jer, kako sam autor navodi, svrha ove knjige je “... *informirati i – ako je moguće – uvjeriti, a ne denuncirati.*”

Trostruka uloga medija, kao industrije, političke institucije i javne usluge – detaljno se analizira u drugom dijelu prvoga poglavlja (“Načela i vrijednosti”), zbog posljedica što ih mediji proizvode s jedne, te odgovornosti koju treba preuzeti u svrhu zaštite javnog interesa, s druge strane. Pozivajući se na naslijeđe kulture zapadne civilizacije u Aristotelovim, Kantovim i Millovim djelima, autor daje pregled razvoja i sloboda i prava u sferi medija. Komparacijom deontologije s filozofijom i religijom, objašnjava taj proces kao skup pravila koja određuju granice slobode pojedinca, ali utvrđuju i njegove dužnosti. Pravo na komunikaciju koje se postiže i održava putem deontologije, u suvremenosti je izloženo novinama koje mogu u određenim okolnostima dovesti do otežane ili, u izvjesnom smislu, prekida komunikacije. Pravo na komunikaciju razvija se pod utjecajem *cyberspacea*, masovnoga društva, prepoznatih potreba za informacijama i solidarnosti.

Norveška, Francuska, Kanada i Velika Britanija samo su neke zemlje koje autor navodi i čije kodekse, priručnike ili povelje Bertrand proučava u drugom poglavlju, da bi prikazao “panoramu deontologije” u sedam osnovnih kategorija: prema prirodi i odnosu pravila, prema funkciji medija, prema dometu profesionalaca, prema različitim vidovima odgovornosti, prema stupnju operacija, a kao posebnu vrstu kodeksa navodi onaj zabavnih medija. Autor osobito naglašava

značenje participacije stručnjaka i korisnika u kreiranju normi, te potrebu za konsenzusom ili barem odobravanjem strukovne zajednice. Također naglašava da proces deontologije ne završava prihvaćanjem samoga kodeksa, nego se nastavlja stalnim deontološkim obrazovanjem, te primjenom naučenoga.

Jednouljne, pseudoinformacije, lokal-šovinistički duh samo su neke od tema drugoga dijela drugoga poglavlja koje autor naziva “Praznine”, aludirajući na nepoželjnu novinarsku praksu, te nudeći alternativna pravila poželjnoga ponašanja u tim situacijama koja kompozitori kodeksa često zaborave.

Ključni moment i vrhunac ovoga djela nedvojbeno je njegov treći dio u kojem Bertrand uvodi koncept *načina osiguravanja društvene odgovornosti* (medija), skraćeno NODO.

Načini osiguravanja društvene odgovornosti (MAS – *Media Accountability Systems*) su bilo koja sredstva poboljšanja usluge medija prema javnosti. Autor naglašava da ta sredstva moraju biti neovisna o državi. NODO-i ispunjavaju svoju svrhu kad povećavaju kompetenciju novinara. Oni omogućuju komunikaciju medija i potrošača, otkrivaju što mediji čine ili ne čine, te kako bi se trebali ponašati. Taj koncept ujedinjuje šezdesetak različitih načina osiguravanja društvene odgovornosti medija.

Autor ga objašnjava suprotstavljanjem vanjskoga moralnog pritiska, pritiska pravila profesionalne etike u ostvarivanju odgovornoga društvenog djelovanja s individualnom svijesti ili vanjskim fizičkim pritiskom (pravosuđe i policija). Djelovanje koje se tako ostvaruje autor smatra nužnim u procesu putem kojega mediji postaju odgovorni javnosti. Glavni akteri NODO-a – novinari, postupno dobivaju potporu i odobravanje mase korisnika.

Nakon što je ponudio teorijski okvir za opći napredak kvalitete medija, autor daje pregled NODO-a koji su već primijenjeni u različitim zemljama (interni,

eksterni te kooperativni), te analizira različite prakse njihova ostvarivanja.

Akteri koji sudjeluju u samoj primjeni (bili to pojedinci ili skupine), postupci kojima se služe i način na koji se postiže osiguranje društvene odgovornosti sistematizirano je u trećem, odnosno zadnjem poglavlju knjige.

Vlasnici, profesionalci i korisnici temeljni su protagonisti kontrole kvalitete usluga. Koalicija profesionalaca (urednika i novinara) i korisnika idealno je rješenje. Taj način osiguranja kvalitete autor suprotstavlja dobrovoljnim udruženjima novinara i poslodavaca za koje misli da ne osiguravaju potrebno povjerenje javnosti, te često zaboravljaju na samokritiku i okreću se vlastitim interesima.

Bertrand često naglašava da novinarsku etiku ne možemo poistovjetiti sa samoregulacijom medija. Javnost mora biti uključena u kreiranje i provođenje NO-DO-a. Društvene snage moraju se usmjeriti na aktivnu participaciju u procesima poboljšanja kvalitete medija. Razvoj medija nije moguće osigurati na brzinu, potrebna je kontinuirana aktivnost svih medijskih aktera i povjerenje javnosti.

Korisno je navesti klasifikaciju NO-DO-a koju Bertrand detaljno opisuje u ovom poglavlju. Tri su skupine načina osiguranja društvene odgovornosti: 1) dokumenti (pisani ili emitirani) od kojih su najpopularnija "pisma čitalaca", okvir za ispravke i deontološki kodeks ("redakcijska povelja"); 2) pojedinci ili skupine (medijator, lokalno vijeće za tisak, udruženja građana) i 3) proces (sveučilišno obrazovanje, mediji u školi, istraživanja javnog mnijenja).

Glavna prijetnja slobodi medija jest u činjenici da divovske korporacije potajno zloupotrebjavaju komunikacijske kanale, a deontologija kao sredstvo koje kontrolira kvalitetu u tom pogledu nije dovoljno učinkovita. Rješenje je uvjetovano različitim kulturnim miljeima opterećenim povijesnim duhovima kojima se trebaju suprotstaviti dobro formulirani zakoni, tržište i djelotvorna kontrola kvalitete.

Primjer mogućega rješenja nalazi u Americi gdje se *moral leadership* ukazuje u zacrtanom cilju prema kojem svi teže jer su uvjereni da je upravo to ispravno. U jednoj fleksibilnoj mreži udruženih NO-DO-a koji surađuju i međusobno izmjenjuju informacije, može se dugoročno očekivati pozitivan učinak.

Bertrandova osnovna namjera prikazana je kroz tri razine etički odgovornih medijskih sustava. Na prvooj se nalaze etički kodeksi, stalne rubrike o pogreškama u medijima, kodeksi kuća, na su drugooj razini obrazovani novinari, te raznolikost veza između novinara i javnosti. Također autor naglašava nužnost samokritičnosti novinara te neizostavnost postojanja neovisnih ombudsmana za medije.

Na kraju autor zaključuje: "Deontologija nije nekakva moda, tobože rođena u SAD-u nakon oštirih prosvjeda u šezdesetima, a u Europi nakon Zaljevskog rata. Ona nije neka efemerna protuofenziva izazvana valom javnog nepovjerenja. Nije ni neki intelektualni fantazam, ni reklamerski stratagem. Deontologija je jedina metoda za poboljšanje medijske usluge koja je u isti mah učinkovita i bezazlena. Ali, ona je spora. Djeluje na duži rok, što je razlog više da je što prije počnemo primjenjivati." (119).

Knjiga *Deontologija medija* korisno je štivo za medijske stručnjake, profesionalne novinare, studente novinarstva, ali i za svakoga znatiželjnog čitatelja koji želi proširiti horizonte o medijima danas. Ona nas upozorava na ponovno kritičko promišljanje vrijednosti u procesu informiranja javnosti u uvjetima globalizacije. Glasna javnost, glasni mediji, kritička svijest i odgovornost su svakoo ključne dimenzije suvremenoga doba koje autor analizira na način vrijedan pozornosti i bit će zanimljivo promatrati kakav će učinak imati na hrvatskoga čitatelja koji o istinitom, točnom, poštenom, uravnoteženom i nepristranom izvještavanju zasad čuje samo u teoriji.

Osim *Deontologije medija*, Bertrand je 2000. godine izdao knjigu *Media Ethics and Accountability Systems*, a 2003. uredio zbornik radova *An Arsenal for Democracy – Media Accountability Systems*. Obje su knjige svojevrsan nastavak *Deontologije medija* i oslanjaju se na koncept NODO-a. Posljednja je skup informacija o najpoznatijim sustavima medijske odgovornosti, a napisana je kao zbornik radova koji su pisali stručnjaci za medijske sustave pojedinih zemalja. *An Arsenal for Democracy* nudi brojne primjere već testiranih ideja i metoda koje mogu biti putokaz pri provedbi etičkih pravila bez državne intervencije. Zato ta knjiga također zaslužuje da bude prevedena.

Danijela Širinić

Prikaz

Michael Freedon (ur.)

Političke ideologije: novi prikazi

Zagreb, Algoritam, 2006., 303 str.

Knjiga *Političke ideologije* retrospektivan je, ali i djelomično prospektivan prikaz najvažnijih političkih ideologija i ideoloških strujanja prošloga stoljeća. Što se može reći o ideologijama dvadesetoga stoljeća? Je li to bilo doba sudara grandioznih i apstraktnih koncepcija ideologija? Kako objasniti pojavu i masovnu popularnost totalitarnih ideologija? Dominira li liberalizam nad ostalim ideološkim takmacima? Kakav je odnos političke teorije i političke ideologije? Odgovore na ta i brojna druga pitanja pokušavaju dati istaknuti autori eseja okupljeni pod uredničkom palicom Michaela Freedena, oxfordskoga profesora politologije i urednika časopisa *Journal of Political Ideologies*. Kako Freedon ističe u uvodnom

dijelu knjige, osnovni pristup zajednički svima autorima jest locirati ideologije u srži političkih procesa, gdje čine glavno uporište političke vještine i prepoznati njihov utjecaj na tijek povijesnih događanja. Preuzimajući autorsku intenciju koju Slaven Ravlić izlaže u svojoj knjizi *Suvremene političke ideologije* iz 2003. godine, mogli bismo reći da pisci ovih eseja ne namjeravaju ponuditi neku cjelovitu teoriju ideologije, nego samo dati prikaz stanja političkih ideologija u dvadesetom stoljeću. To, dakle, nije knjiga o ideologiji, nego o ideologijama. Svako od deset poglavlja (uz uvodni i zaključni članak koje je napisao sam Freedon) kritički prikazuje povijesni razvoj i 'trenutačno' stoljetno stanje najutjecajnijih ideologija: liberalizma, marksizma, socijalizma, konzervativizma, kršćanske demokracije, fašizma, radikalne desnice, nacionalizma, feminizma i politike zelenih.

Pišući o sadržaju i metodama političkih ideologija, u uvodnoj glavi Freedon ističe da treba odgovoriti na dva pitanja: kakvo je stanje konkretnih ideologija i kakvo je stanje proučavanja ideologija? Pokazat će se da su zaključci nekih teoretičara o "kraju ideologija" provizorni i neutemeljeni. Govoriti o liberalizmu kao povijesnom pobjedniku nad ostalim ideologijama, tvrdi Freedon, nije opravdano jer trenutačno stanje natjecanja upućuje upravo na suprotno: da su ideologije u proteklom stoljeću prošle kroz faze deintegracije, ali i reformacije. Pobjednik bi morao stajati na pobjedničkom postolju, ali nijedan od njegovih protivnika još nije odustao (niti se srušio) usred trke.

Je li dvadeseto stoljeće uistinu liberalno? Gerald F. Gaus, američki profesor filozofije i politologije, u eseju o liberalizmu piše kako su početkom dvadesetoga stoljeća brojni promatrači i s lijeve, a s desne krila liberalizma mislili da su mu dani odbrojani. Liberalizam se našao između dvije vatre: fašizma zdesna i socijalizma i komunizma slijeva. Pokazalo se, naime, kako je dvadeseto stoljeće bilo iznenađujuće liberalno. Liberalizam je pobijedio svoga najvećeg takmaka, soci-

jalizam, što je dovelo do toga da danas o socijalizmu neki govore kao o lijevo usmjerenom liberalizmu. Pobjeda liberalizma nad konzervativizmom manje je trijumfalna i ne tako cjelovita, budući da konzervativizam ostaje jedina prava alternativa liberalnoj ideologiji. Gaus tvrdi kako su neke inačice klasičnoga liberalizma, poput one Hayekove, pod snažnim utjecajem konzervativne misli. Unatoč pucanju šampanjskih čepova u čast pobjede liberalizma nad svojim tradicionalnim suparnicima, Gaus smatra kako je dvadeseto stoljeće zapravo bilo iznimno razočaravajuće za liberalnu teoriju. Razjedinjenost liberalnih strujanja i razdori oko brojnih fundamentalnih pitanja koji su karakterizirali liberalni 'šator' krajem devetnaestoga stoljeća postoje i danas. Analizirajući tri trajne antinomije liberalizma – individualizam protiv kolektivism, konstruktivizam protiv antikonstruktivism i racionalizam protiv skepticizma – Gaus pokušava objasniti i obraniti svoju kontroverznu tezu prema kojoj liberalna teorija nije znatnije napredovala tijekom cijeloga dvadesetog stoljeća. Kritičari liberalizma tvrde da te trajne antinomije dokazuju psihološku, logičku i političku nemoć liberalnoga projekta. Gaus jasno razlikuje političku teoriju i političku ideologiju. Politička teorija usmjerena je na koherentan prikaz ljudi, društva i političkoga svijeta. Glavna je odlika političke teorije njezina konzistentnost (nekonzistentna politička teorija nužno je manjkava). Političku ideologiju možemo shvatiti kao skup vjerovanja kojim se vodi djelovanje i koji daje smisao glavnim značajkama života u političkoj zajednici. Uspješna ideologija gotovo je neizbježno kontradiktorna. Upravo je to razlikovanje ključ objašnjenja uspjeha i neuspjeha liberalizma u prošlom stoljeću. Kao politička ideologija bio je iznimno uspješan, budući da je bio kompromisno rješenje i za individualiste i komunitariste, i za planere i za pristaše *laissez-fairea*. Taj uspjeh liberalizma kao ideologije bio je razlogom njezina neuspjeha kao teorije jer nije razriješila svoje antinomije niti je ijedna konzistentna politička teorija pobijedila ostale suparnice.

Pišući o marksizmu, Terrell Carver ističe da marksizam nije raznolik samo kao ideologija, nego je raznoliko i shvaćanje što to ideologija jest. Shvaćanje toga što je ideologija određivalo je i nečiji pogled na marksizam. Tako je, ističe Carver, shvaćanje ideologije kao dogmatskoga sustava povezanoga s totalitarnom politikom proizvelo staljinizam i maoizam; shvaćanje ideologije kao ideja orijentiranih na djelovanje proizvelo je trockističku i gramscijevsku vrstu marksizma; a shvaćanje ideologije kao sustava znanja dovelo je do shvaćanja marksizma kao dijalektičkoga materijalizma ili kritičkog realizma. Carver argumentira da se marksizam razvio na temelju uglavnom pogrešne (re)interpretacije Marxova djela. Marxovu ontologiju i epistemologiju hipotetički su konstruirali drugi, uz pretpostavku da će se tako njegov rad razlikovati od obične ideologije. Glavni protagonist te interpretativne tradicije Marxove misli bio je Engels. Marxovo se djelo čitalo u svjetlu Engelsova shvaćanja Marxa. Engelsovo glačanje Marxova djela bilo je začetak marksizma. Carver upozorava da je Engels također tvrdio kako postoji razlika između znanosti, s kojom se identificirala Marxova misao, i ideologije koju je Engels odbacio kao lažnu svijest (Marx nikad nije upotrijebio tu frazu). Lenjin i drugi su tu "marksističku ideologiju" à la Engels poistovjetili sa znanstvenim znanjem. Tako se znanstvena ideologija pojavila kao marksistički koncept. Marksizam je kao znanstvena ideologija imao izniman utjecaj u svijetu, ali je upitno koliko je imao bilo kakve veze s Marxovom teorijom. Marksizam kao politička snaga koja je izmijenila svijet bila je eksploatirana iz samo nekoliko rečenica koje čak nisu ni bile Marxove. Suvremeni marksisti, predvođeni Althusserom, odbacili su shvaćanje marksizma kao znanstvene ideologije, zahtijevajući ponovno iščitavanje Marxa kao znanstvenika.

Objašnjavajući značenje socijalizma, povjesničar Donald Sassoon uvodi dvije strategije: *esencijalističku* strategiju we-

berovskoga tipa, gdje se socijalizam određuje kao idealni tip, empirijski reduciran iz djelatnosti onih koji se smatraju socijalistima i *povijesnu* strategiju gdje se koncept socijalizma koristi za procjenjivanje konkretnih političkih organizacija, djelatnosti i mislilaca. Sassoon ističe da je esencijalistička strategija zaokupljena pitanjem definicije, a povijesna promjenom i kauzalnošću. Dvije su inačice socijalizma. Razvojni socijalizam određen je kao ideologija modernizacije i razvoja. Tu je zapravo riječ o onome što se naziva komunizmom (i njegovim inačicama). Druga varijanta je socijalizam kao “oblik regulacije kapitalizma”, koji je puno poznatiji pod svojim punim imenom socijaldemokracije. Prvi oblik socijalizma pokazuje autoritarna i totalitarna svojstva, dok druga vrsta koegzistira s demokracijom, pluralizmom i poštovanjem ljudskih prava. Ta druga vrsta socijalizma, socijaldemokracija, pravo je područje Sassoonova interesa. Valja istaknuti još jednu bitnu činjenicu socijalizma, a to je njegov odnos prema državi. Etatismom u početnim stadijima socijalizma nije bio dio njegove ideologije. Socijalizam je bio protiv države. Ali u međuratnom razdoblju, osobito nakon Drugoga svjetskog rata kad su europski socijaldemokrati postali legitimnim pretendentima na vlast u većini demokratskih država, promijenio se i odnos prema državi. Socijalisti su priznali državu kao najbolje političko oruđe “za implementaciju triju komponenti izvornoga političkog programa – demokracije, blagostanja i regulacije tržišta rada”.

Prikazujući konzervativnu ideologiju kroz prizmu britanske posebnosti, Robert Eccleshall priču započinje Grayevom tvrdnjom da je Nova desnica svojim križarskim pohodom uništila konzervativizam. U Britaniji su thatcherijanci napravili kvalitativni odmak u negativnom smjeru, napuštajući tradiciju europske konzervativne filozofije i pristajući uz američku desnicu, prihvaćajući tako “strani oblik prosvjetiteljskog racionalizma”. Eccleshall ističe da je različitim vrstama konzervativizma zajedničko isti-

canje potrebe za sredenim, discipliniranim i neravnopravnim društvom. Konzervativizam je više zainteresiran za održavanje hijerarhije i nejednakosti, nego za proširivanje slobode. Konzervativci prihvaćaju samo onu vrstu slobode koja opravdava postojeće nejednakosti ili kojom će se ponovno uspostaviti vremenom izgubljeni odnosi. Iako konzervativci jesu ideolozi, oni ipak djeluju različito od svojih ideoloških suparnika, zbog toga što izbjegavaju predočiti nacrt idealnoga društva. Britanska je Nova desnica napustila tradiciju europskoga konzervativizma da budu oprezni u politici, previdjevši oakeshottijanske teze o politici kao umijeću spoznavanja u kojem smjeru krenuti pri istraživanju postojećega tradicionalnog društva. Britanski konzervativizam, karakteriziran suptilnošću klasnoga društva, poštovanjem tradicije i drugim značajkama *ancien régimea*, uništen je buržujskom modernizacijom Nove desnice koja je preuzela američki san o beskonačnom napretku klasnoga društva. Hoda li britanski konzervativizam po rubu provalije? Otkucavaju li mu posljednji trenuci na smrtnoj postelji? Eccleshall svakako nije dao jasne i nedvosmislene odgovore na ta pitanja. Valja napomenuti da je Eccleshallova studija kvalitativno ‘siromašnija’ od uradaka ostalih autora, ponajprije zato što u analizi konzervativne ideologije ne apstrahira od ograničavajućega lokaliteta britanske konzervativne misli.

Kršćanska demokracija vrsta je hibridne ideologije koju je predstavio talijanski povjesničar Paolo Pombeni. Temeljno je pitanje jesu li religijska vjerovanja sastojak političke ideologije? Freedon, primjerice, ističe da je snaga kršćanske demokracije “izvorno ležala u fluidnosti njezina konceptualnoga sastava koji je presijecao druge ideološke obitelji tako da je istodobno diferencirao te obitelji, ali ih i privlačio međusobno”. Ideologija kršćanske demokracije tijekom dvadesetoga stoljeća doživjela je propast kao politički pokret, a njezino mjesto zauzele su sekularizirane verzije. Namjera ideologije kršćanske demokracije nije toliko,

kako kaže Pombeni, u tome da ponudi novo objašnjenje javnoga prostora (niti da se upusti u potragu za najboljim oblikom vladavine), nego da pokrene jednu kulturnu zajednicu (u ovom slučaju vjersku) u smjeru aktivnoga sudjelovanja u javnom prostoru. Ključni problem koji se identificira traumatizirani je odnos između Katoličke crkve i moderne države. Crkva je poslije liberalne revolucije izgubila dominantno mjesto unutar javnoga prostora, stoga je trebalo pronaći način ponovnoga stjecanja utjecaja i vraćanja staroga sjaja. Crkva je svojim vjernicima morala nekako objasniti novonastalo stanje pa je tradicionalnu "apokaliptičku poruku o 'neurednim vremenima'" odlučila iskoristiti da napadne i raskrinka modernu državu, konstitucionalizam i liberalizam kao vidljive nedostatke društva, dokazuje nereda i raspada. Pombeni naglašava da se tako otvorio rascjep između doktrinarnе orijentacije Katoličke crkve i ideologije koju su primjenjivali katolički politički pokreti. Crkva je nastavila odbacivati liberalni politički sustav uz, vremenom, umjereniji pogled na konstitucionalizam i modernu liberalnu državu.

Zeev Sternhell u eseju o fašizmu provokativno smješta vremenske začetke fašističke ideologije u razdoblje dvaju posljednjih desetljeća devetnaestoga stoljeća. To je bilo stoljeće neviđenoga znanstvenog, kulturnog i tehnološkog napretka, a završilo je odbacivanjem baštine prosvjetiteljstva, racionalizma, univerzalizma i ideje progressa. U čemu je bila ta civilizacijska kriza kraja devetnaestoga stoljeća? Sternhell tvrdi da se reakcija protiv prosvjetiteljstva pojavila u doba samoga prosvjetiteljstva. Glavni neprijatelj bio je historicizam, a njegov intelektualni otac – Johann Gottfried Herder. Kao što je i samo prosvjetiteljstvo bilo politički pokret, tako je i historicizam bio politički pokret. Historicizam je zauzimao organicističko stajalište u objašnjavaњу društva – društvo se smatralo živim organizmom. Zauzimao je neprijateljski odnos prema prirodnom zakonu, intelektualizmu i racionalizmu. Od Herdera do Rankea i Meineckea razvija se

pobuna protiv vjerovanja u stabilnost ljudske prirode. Historicizam je specifičan proizvod njemačke kulture, njezin najvažniji doprinos Zapadnoj kulturi i temelj razlikovanja intelektualnoga i političkoga razvoja Njemačke i Francuske nakon revolucije. Sternhell postavlja izazovno pitanje nije li upravo taj razvojni put što ga je odabrala njemačka povijest razlogom kontinuiranoga odbacivanja liberalnih i univerzalnih vrijednosti? U Njemačkoj nikad nije bilo liberalne revolucije, a sve do druge polovine dvadesetoga stoljeća njemačkoj je eliti bila strana i ideja demokracije. Na kraju devetnaestoga stoljeća historicističko odbacivanje prosvjetiteljskih vrijednosti poprimilo je katastrofalne razmjere. Upravo u tom inkubatoru odbacivanja prosvjetiteljstva zametnula se i razvijala klica fašističke ideologije. Prije nego je u dvadesetom stoljeću postao političkom silom, fašizam je ponajprije bio kulturni fenomen. Dakle, fašistička ideologija nije nastala u turbulentnim razdobljima nakon Prvoga svjetskog rata, nego je rat samo omogućio da se kulturna pobuna prevede u političke pojmove koje je razumjela i 'ulica'. Fašizam je predstavljao borbu protiv francuske i kantovske tradicije prosvjetiteljstva.

S fašističkom je ideologijom povezana, i upravo zbog nje izdvojena, ideologija radikalne desnice. Roger Griffin piše kako se neovisno o spornoj prirodi fundamentalnog pojma "desnice", koncept radikalne desnice može definirati i razgraničiti na nekoliko kontradiktornih načina od kojih svaki dobiva poseban organizacijski oblik i ideološke značajke. Svrstavajući političke ideologije duž osi lijevo – desno, pojam radikalne desnice u svojim se devetnaestostoljetnim začetcima nalazio na desnom kraju osi, razvijajući se zajedno s čistim zametcima fašizma. Smisao radikalne desnice u to se vrijeme pronalazio u odbacivanju parlamentarnoga liberalizma. Nakon Drugoga svjetskog rata razvoj u radikalnoj desnici tekao je izvan parametara fašizma, evoluirajući u "etnokratski liberalizam". Nekoliko godina nakon završetka posljed-

njega velikog rata, fašističkim je aktivistima postalo jasno da je završilo doba masovnih militantnih stranaka s karizmatičnim vođom. Zahtijevala se sveobuhvatna reorganizacija. Griffin stoga ističe kako se unutar europskoga društva razvio novi tip radikalne desnice, koji nije sposoban razoriti liberalizam izvana, ali mu je omogućeno onečistiti ga iznutra. Taj se tip radikalne desnice naziva etnokratskim liberalizmom. Tu nije riječ o nekom novom obliku fašizma. On prihvaća liberalno-demokratski sustav, ali tvrdi da samo jedna etnička skupina može biti punopravni član takve zajednice. On je svojevrsni hibrid ideološkoga ekstremizma i demokratskoga konstitucionalizma, radikalne desnice i centra. Upravo su unutar takvoga dizajna fašisti mogli spasiti svoju teologiju, vjerujući kako žive na pragu novoga doba, u svojevrsnom interregnumu, zadržavajući svoj izvorni (i nikad napušteni) politički cilj netaknutim.

Andrew Vincent u svom eseju upozorava da za razliku od drugih ideologija dvadesetoga stoljeća, nacionalizam još nema potkrijepljenu doktrinu. On je ideološki Janus – istodobno može biti liberalan i tolerantan, ali i izolacionistički i ksenofobičan. Većina nacionalističkih kontroverzija s kraja dvadesetoga (osobito na Balkanu) bile su odjeci onih iz devetnaestoga stoljeća. “Mnogi suvremeni nacionalistički pokreti nisu nadrasli moćne mitove poznate iz prijašnjih rasprava koje su se vodile u devetnaestom stoljeću.” Stari su projekti još uvijek postojali u stvarnosti. Vincent identificira nekoliko problema vezanih uz nacionalizam kao ideologiju. Prvi problem je semantički i tiče se same riječi nacija. Izvorni smisao riječi nacija odnosi se na skupinu ljudi povezanih rođenjem. Zbog toga je nacija prirodna ljudska zajednica. To se sukobljava sa shvaćanjem nacionalizma kao kulture, a nacije kao artificijelne kulturne zajednice. Ako su nacija i kultura sinonimi, time se potkopava veza između nacije i prirodne ljudske zajednice. Drugi problem je temporalni i tiče se pitanja podrijetla nacionalističke

ideologije. Ako se prihvati pretpostavka da je nacija prirodna zajednica, onda je njezino podrijetlo u dalekoj prošlosti. S druge strane nalazimo tumačenja da je nacija (pred)moderna tvorba, a ne pretpovijesna ideologija. Treći problem usmjeren je na nekoherentnost pojma nacije i nacionalizma. Nacionalizam koji označuje ideologiju često se razlikuje od pojma nacije. Četvrto pitanje u vezi s tipologijom nacija i nacionalizama. Jasno su uočljive razlike između etničke pripadnosti i nacionalizma, etničkog i građanskog nacionalizma, liberalnog i etničkoga, građanskog i kulturnog, dobrog i lošeg. Postavlja se pitanje sadržava li nacionalistička ideologija konačni korpus vjerovanja? Postoje neke vrijednosti oko kojih se postiže suglasnost: prvo, čovječanstvo je prirodno podijeljeno na posebne kulturne i etničke skupine; drugo, razvijanje snažnog osjećaja identiteta (‘mi’ iskazi); treće, nacija se često izjednačuje s teritorijem; četvrto, nacija je suverena nad bilo kojom drugom skupinom; peto, ljudi smisao pronalaze u identifikaciji sa svojom nacionalnom kulturom; i šesto, nacije imaju pravo na samoodređenje.

Kao i neke druge ideologije, i feminizam je nastao u vrijeme velikih promjena. Razvio se u duhu prosvjetiteljstva osamnaestoga stoljeća kao odgovor na nepravednu potlačenost žena. Diana Coole ističe da se feminizam kao masovni pokret razvio uglavnom u devetnaestom stoljeću. Prvotna svrha feminizma bilo je i ostalo ukidanje diskriminacije ili isključivanje na temelju spola. Kao ideologija feminizam je poligaman – asimilira liberalizam, socijalizam i marksizam, a u manjoj mjeri anarhizam, ekološki pokret i teologiju oslobođenja. Preuzimajući glasovitu Lyotardovu formulaciju o dvjema Velikim Pričama modernosti: o emancipacijskoj povezanoj s Kantom i spekulativnoj povezanoj s Hegelom, Coole tvrdi kako se feminizam može promatrati kao nezavršeni emancipacijski projekt. On je dio Velike Priče modernosti u kojoj je spolna jednakost samo jedna od dimenzija u razvoju racionalnog i pravednog društva. Upozorava se i na

drugi, posve različit pristup kojim se feminizam shvaća kao pluralističan, heterogen splet "labavo povezanih zahtjeva, inovacija, perspektiva, savezništava i otpora". Coole izlaže kritici ono što se opisuje kao postmoderni val feminizma. Tvrditi da je feminizam postmoderan, znači odbaciti ono što se prije događalo. Feminizam jest moderan pokret budući da je zaokupljen emancipacijom žena. Ako odbaci te pojmove, kako se nameće u postmodernizmu, to će biti kraj prepoznatljivoga feminističkog projekta. Postmodernizam i feminizam proturječni su pojmovi.

Politika Zelenih posljednja je predstavljena ideologija. 'Zelena' ideologija izvorni je proizvod dvadesetoga stoljeća, karakterizirana raznovrсноšću trendova i pristupa (socijalna ekologija, ekosocijalizam, bioregionalizam, ekofeminizam, dubinska ekologija ...). Temelj Zelene perspektive zaokupljenost je odnosom čovjeka i prirode. Ideologija nudi kritiku modernoga društva, ponajprije imajući na umu štetu koju industrijska društva nanose planetarnoj ekosferi. Ističu se četiri elementa: najprije afirmacija fundamentalne vrijednosti prirode i okoliša, potom ideja o realnosti i konačnosti prirodnih ograničenja, kao i odbacivanje razvojne putanje suvremene industrijske civilizacije i najzad emancipatorni impuls zelene vizije koja obećava mnogo bolji svijet od onoga koji poznajemo danas. Ideologija Zelenih možda jest najmlađa i nedovoljno artikulirana, ali ima znatan potencijal za dvadeset prvo stoljeće.

Knjiga *Političke ideologije* zanimljiv je i izazovan prikaz ključnih ideologija dvadesetoga stoljeća, obrađujući u svakoj tematskoj cjelini tri temeljna aspekta svake ideologije: vrijednosni (doktrina), procesni (pokret) i institucionalni aspekt (poredak).

Dario Nikić-Čakar

Prikaz

Martha C. Nussbaum

Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership

The Belknap/Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006., 487 str.

Noćna mora političke teorije je pitanje društvene pravednosti. Od antičke Grčke do suvremenosti politički mislioci "razbijaju" glavu na tom pitanju time dokazujući njegovu važnost i kompleksnost. Jedan od najvećih političkih teoretičara našega vremena, John Rawls, otvorio je pitanje društvene pravednosti svojom utjecajnom *Teorijom pravednosti* (1971.), koju je slijedio *Politički liberalizam* (1993.). Rawlsovo djelo, reakcije i odjeci na njegove ideje gotovo da su monopolizirali suvremenu političku teoriju. Ipak, neka pitanja su ostala neriješena i tamo gdje je Rawls stao, Martha Nussbaum, profesor prava i etike sa Sveučilišta Chicago, namjerava nastaviti. Njezina posljednja knjiga *Frontiers of Justice (Granice pravednosti)* impresivna je, iako pretenciozna, ali svakako nezaobilazno djelo koje je već pobudilo reakcije..

John Gray je istaknuo da knjiga *Frontiers of Justice* Marthe Nussbaum doseže Rawlsovu slavu ili je čak nadmašuje. Rawls je zanemario pitanja poput distributivne pravednosti u međunarodnim odnosima, pitanja osoba s posebnim potrebama (*disabilities*), te odnosa prema ne-ljudskom svijetu, prirodi, ponajprije životinjama. Upravo su ta tri područja u središtu propitivanja Marthe Nussbaum.

Knjiga *Frontiers of Justice* sastoji se od sedam poglavlja. S obzirom na to da predstavlja vrlo obuhvatno djelo, nije mi namjera u ovom prikazu ići u detalje svakoga od poglavlja. Nussbaum ima

rawlsijanski tip argumentacije pa forma prikaza ovdje ne bi mogla podnijeti razlaganje svakoga poglavlja u detalje. S druge strane, *Frontiers of Justice* traži pozornost čitatelja i podrobno razumijevanje argumenata unutar svakoga poglavlja jer Nussbaum vrlo pomno razrađuje svoje ideje. Stoga ću se koncentrirati na neke od argumenata i kritički se osvrnuti na autoričino djelo.

U uvodu Nussbaum ističe kako teorije društvene pravednosti moraju proći test opravdanja, odnosno kako moraju biti stabilne transepohalno. Autoričin cilj slijedi onaj njezina uzora Rawlsa – pokušaj univerzalnoga opravdanja partikularne političke teorije. Potom, autorica ističe da njezina teorija mora odgovoriti na probleme koje Rawls nije mogao ili nije želio rješavati. Neka pitanja društvene pravednosti odgovor su na trenutačne probleme koji su možda odraz našega vremena. Autorica izabire problem hendikepiranih osoba, međunarodne pravednosti, te pitanje pravednosti prema životinjama smatrajući, kako “teorije društvene pravednosti moraju također biti rezpozitivne na svijet i njegove najhitnije probleme” (1), a ta tri pitanja su, prema Nussbaum, pitanja koja su ostala zanemarena ili izvan domašaja teorija društvene pravednosti.

Kako ističe Nussbaum, postoje i postojali su brojni pristupi pitanjima društvene pravednosti u našoj tradiciji, ali jedan od najsnažnijih i najdugovječnijih je onaj kroz ideju društvenog ugovora. Smisao priče o društvenom ugovoru sastojala se u ostvarivanju zajedničke koristi racionalnih pojedinaca. Ta bi se korist ogledala odbacivanjem prirodnoga stanja, odnosno samovolje, kroz uspostavu političkoga društva koje donosi zakone na korist svih, čime su ti racionalni pojedinci ostvarili pretpostavke za uvođenje društvene pravednosti. Nussbaum napominje kako je Rawls osuvremenio kontraktarijansku ideju, ali da za tri istaknuta problema koja ona želi riješiti nije ponudio adekvatne odgovore. Rawls je smatrao da je problem međunarodne

pravednosti možda rješiv samo u terminima njegove teorije pravednosti (što je i pokušao obuhvatiti knjigom *Pravo naroda*).

Nussbaum ne krije da slijedi Rawlsa. Ona prihvaća njegovu premisu političkoga liberalizma prema kojoj liberalizam mora apstrahirati od obuhvatnih religijskih i metafizičkih principa. Također, slijedi njegovu ideju preklapajućeg konsenzusa prema kojoj je unutar pluralističkoga društva moguć konsenzus oko neke jezgre političke koncepcije pravednosti. Pristup koji Nussbaum razvija – tzv. *pristup sposobnostima* (*capabilities approach*) – tako dijelom nalikuje Rawls-ovoj listi “primarnih dobara”, ali ipak zadržava posebnost.

Prvo je poglavlje knjige *Frontiers of Justice* fundamentalno jer, moglo bi se reći, sadržava cijelu knjigu u malom. U njemu su istaknuti osnovni problemi koje autorica tematizira u knjizi, a koji će detaljno biti razrađivani u zasebnim poglavljima. Poglavlje se zove *Social Contracts and Three Unsolved Problems of Justice* (*Društveni ugovori i tri neriješena problema pravednosti*). Nussbaum počinje klasičnim predstavljanjem ideje društvenoga ugovora. Osnovna ideja je da ljudi “sklapaju” društveni ugovor radi uživanja mira, sigurnosti i zajedničkoga probitka. Autorica želi utvrditi u kojem je odnosu suvremeni Rawlsov kontraktualizam s novovjekovnom tradicijom. Grotius, Hobbes, Locke, Hume i Kant su politički filozofi čiji se utjecaj, prema njezinu mišljenju, može pronaći kod Rawlsa. U Humeovoj, kao i u Rawlsovoj misli, izostavljena je priča o pravednosti zasnovanoj na tradicionalnom razumijevanju prirodnih prava. Rawls, pa tako i Nussbaum, od Kanta preuzimaju upravo njegovu moralnu filozofiju s njezinom središnjom idejom prema kojoj se ljudi uvijek moraju tretirati kao ciljevi, nikada kao sredstva. Također, za Nussbaum će biti važno to što Kant smatra kako smisao ugovaranja nema isključivo interesu nego i moralnu osnovu.

Nussbaum razlikuje tri oblika suvremenoga kontraktualizma: egoističnu, miješanu i kantijansku. David Gauthier je predstavnik prvoga, egoističnog, oblika s obzirom na to da vlastiti interes (vlasništvo i sigurnost) određuju motivaciju društvenoga ugovaranja. Miješano kontraktarijanstvo je ono koje povezuje ovu klasičnu motivaciju s kantijanskim moralnim elementima, a njegov je predstavnik John Rawls. Čisti kantijanski oblik suvremenoga kontraktualizma pripada Scanlonovoj moralnoj i Barryjevoj političkoj teoriji koji naglašava moralnu jednakost osoba i kritizira oslanjanje na pravednost kao zajedničku prednost.

Nussbaum će se u drugom poglavlju detaljno osvrnuti na sva tri suvremena oblika kontraktualizma. Ona odbacuje Gauthierov egoistični pristup čija je pozadina u Hobbesovoj političkoj teoriji, dok Rawlsu prigovara zbog prevelike vezanosti uz klasičnu ideju reciprociteta pri sklapanju društvenoga ugovora. Ostaje Barry čija teorija pravednosti izložena u *Justice as Impartiality* donosi poboljšanja u odnosu na Rawlsa, međutim, Nussbaum i dalje ne vidi “kako će Barryjevo poimanje hipotetičkog sporazuma uključiti ljude s teškim mentalnim ograničenjima” (152). Kako nijedan od navedenih pristupa nije uspio ispuniti autoričina očekivanja vezana uz tri fundamentalna problema njezine knjige, ona razvija svoj – pristup sposobnostima (*capabilities approach*).

U trećem poglavlju Nussbaum daje određenje svoga pristupa: “pristup sposobnostima je jedna politička doktrina o osnovnim pravima (*entitlements*), ne obuhvatna moralna doktrina. On čak ne pretendira biti potpunom političkom doktrinom, s obzirom na to da jednostavno precizira neke nužne uvjete za pristojno pravedno društvo, a u obliku skupa fundamentalnih prava svih građana” (155). Za Nussbaum neuspjeh u njihovu osiguranju predstavlja “smrtni grijeh” po pitanju osnovne pravednosti budući da su ta prava dio samoga razumijevanja ljudskoga dostojanstva. Kako bi dočarala to

što misli, navodi da se ta prava mogu razumjeti kao ustavna jamstva, nešto poput povelja o fundamentalnim pravima. Još je u prvom poglavlju Nussbaum navela kojih su to deset središnjih sposobnosti (*capabilities*) i kako ih se treba shvatiti. To su *život, tjelesno zdravlje, tjelesni integritet, osjećaji-imaginacija-mišljenje, emocije, praktični um, sklonosti (za život s drugima i međusobnim poštovanjem), briga za druge vrste (životinje, biljke i svijet prirode), igra, kontrola okoliša (politička i materijalna)*. Na kraju te liste Nussbaum kaže kako život bez navedenih sposobnosti “nije život vrijedan ljudskog dostojanstva” (78).

Sličan pristup razvio je Amartya Sen u ekonomiji, ali kako napominje Nussbaum, njegov cilj nije bila ponajprije društvena pravednost, nego komparativno mjerenje kvalitete života. Nussbaum ističe kako je ovih deset sposobnosti s liste minimum koji “treba biti poštovan i proveden od strane vlada svih nacija” (78), te kako to ne mora biti konačna lista ljudskih sposobnosti. Autorica smatra da te sposobnosti mogu postati predmetom preklapajućeg konsenzusa među ljudima koji inače imaju vrlo različite obuhvatne koncepcije dobra.

U četvrtom poglavlju Nussbaum preispituje globalnu nejednakost i postizanje globalne pravednosti, pri čemu se Rawls-ov pristup iz *Prava naroda* smatra neadekvatnim. Beitzov i Poggeov pristup je alternativan pri čemu oni zamišljaju mogućnost sklapanja globalnoga ugovora. Nussbaum ima problema s obama pristupima te stoga u petom poglavlju ponovno aktualizira vlastiti. *Sposobnosti* su, kako napominje autorica, vrsta pristupa bliska pristupu ljudskih prava s obzirom na to da se njezina lista umnogome podudara s agendom koju promiču pristaše ljudskih prava – političkim slobodama, slobodom udruživanja, slobodom izbora, te različitim oblicima ekonomskih i socijalnih prava. Također, autoričin se pristup poklapa s navedenim pristupom vezano uz podudarnost u moralnim i “humanim” ciljevima. Zbog svega toga Nussbaum

smatra da je moguć “njezin” preklapajući konsenzus i preko nacionalnih granica, odnosno na globalnoj razini.

Što se tiče pravednoga odnosa prema životinjama, Nussbaum zaključuje kako je to osobito delikatno pitanje zato što u ovom slučaju preklapajući konsenzus koji ona nudi nailazi na puno teže izazove. Autorica vjeruje da su ti izazovi vjerojatno bili razlog zašto to pitanje nije bilo predmetom političke pravednosti. Također, ne može se zanemariti tradicionalno antropocentrično razumijevanje svijeta. Dva su problema vezana uz ovaj preklapajući konsenzus. Prvo, tko su stranke tog konsenzusa? Očito je da to ne mogu biti životinje, niti se njih može pitati što bi izabrale, kad bi sklupale ugovor, nego to moraju biti ljudi. Oni moraju odgovoriti na pitanje što bi životinje razumno izabrale da mogu. Autorica smatra da su ljudi koliko-toliko sposobni u dobroj vjeri razumjeti potrebe neljudskih stvorenja. Drugi problem jest u tome možemo li se nadati da će preklapajući konsenzus oko prava životinja biti postignut? Za to postoje mnoge prepreke s obzirom na različite kulturološke okvire, ali Nussbaum je ipak optimistična.

Zaključno, za Nussbaum granice pravednosti dotiču se triju navedenih problema: osoba s posebnim potrebama, međunarodne pravednosti i pravednosti prema životinjama. U tom smislu ona ističe da njezin pristup sposobnostima ostvaruje prednosti pred klasičnim kontraktualnim pristupima koji su počivali isključivo na zajedničkoj koristi. Kako kaže Nussbaum, mi napuštamo prirodno stanje ne samo zbog zajedničke koristi, nego i zato što ne možemo zamisliti dobro življenje bez zajedničkih ciljeva i života s drugima (158).

Na kraju, što reći o knjizi *Frontiers of Justice*? Nussbaum se njome uvrstila među autore koji su nastojali pomaknuti granice razumijevanja društvene pravednosti. Ona je zasigurno to pokušala, a čitatelji će presuditi je li i koliko je u tome uspjela. Knjiga je zanimljiva, ali i podosta repetitivna. Teško je otići se dojmima da

je Nussbaum opsegom knjige htjela podsjetiti na Rawlsov opus iz *Teorije pravednosti i Političkog liberalizma*. Da možda nije bilo takvih “skrivenih” sklonosti, knjiga je zasigurno mogla biti upola kraća. Također, čak i “inovativni” pristup Marthe Nussbaum previše podsjeća na rawlsijansku priču, odnosno razlike nisu toliko dramatične koliko ih autorica nastoji prikazati. I još jedan dojam – knjiga je poprilično “američka”, što znači da se ponajprije obraća naciji koja ima velikih problema s društvenom pravednošću, kao što je to već moglo biti uočeno u djelima Rawlsa, Nozicka, Barryja i drugih. Kako nastavlja tu tradiciju, knjiga *Frontiers of Justice* Marthe Nussbaum preporučljiva je onima koji su upoznati s argumentima ili su propustili neke od argumenata iz suvremenoga diskursa o društvenoj pravednosti.

Hrvoje Cvijanović